

Alchymie v českých zemích II Zlatý věk české alchymie¹

Ivo Purš – Vladimír Karpenko

Alchemy in the Czech lands II. Golden Age of Czech alchemy. Alchemy flourished in Bohemia, especially in the 16th and the beginning of the following century. This era is outlined in a broader context because mining and metallurgy of precious metals developed as well, and both fields used similar technical approaches, although with different aims. Leading craftsmen were active here, Georgius Agricola and Lazarus Ercker. Important for this state of science and practice was a vivid interest of Hapsburg rules to various fields. This trend found its climax in the rule of Rudolf II. Still, his predecessors, especially the emperor Ferdinand I and archduke Ferdinand II kept contact with prominent figures of alchemy and medicine, among others with Paracelsus. Simultaneously Czech alchemy had the representatives, most important being Bavor the Younger Rodovský of Hustiřany.

Keywords: history of alchemy • mining • metallurgy • alchemy • medicine • emperor • Ferdinand I • archduke Ferdinand II • emperor Rudolf II • Paracelsus • Bavor the Younger Rodovský of Hustiřany

Šestnácté století bylo stoletím plným změn a znejistění řady dřívějších společenských i intelektuálních jistot, které se nevyhnutelně dotkly i českých zemí, přesto však pro naše země znamenalo především období všeobecného rozvoje, což plně platilo i pro zdejší alchymii. Přesun alchymického mecenátu na šlechtické dvory byl dokončen a do hry vstoupil ve významné míře i bohatý patriciát.² Pokud bychom měli toto období studovat podle dochované alchymické literatury, můžeme konstatovat, že z 16. století se v českých zemích zachovalo velké množství spisů v latině, v němčině a v češtině, z nichž je naprostá většina v rukopisech – spíše jen výjimečně byla některá díla vydána tiskem. V dosud prostudovaných spisech jsou vesměs klasické návody na výrobu různých chemikálií, z nichž některé měly sloužit jako výchozí substance domnělé transmutace kovů. Kromě toho rukopisy obsahují

¹ Problematice alchymie v českých zemích v této epoše byla za edičního vedení autorů této stati věnována rozsáhlá publikace *Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století* (Artefactum, Praha 2011), na niž čtenáře obecně odkazujeme. Předchozí díl srov. *Dějiny věd a techniky* 53, 2020, č. 1–2, s. 31–60.

² Karel Pejml, *Dějiny české alchymie*, Praha–Litomyšl 1933, s. 29–30.

mnohdy ryze praktické návody, např. jak vyrobit „silnou vodu“, kyselinu dusičnou a lučavku královskou, přičemž popisované postupy jsou stejné, jaké používali alchymisté i řemeslníci. Obě skupiny měly mnoho společného, pokud šlo o praktické provádění různých procesů. Opakovaně se objevují návody na *aqua vitae*, vodu života – šlo vesměs o destiláty. Zde je namístě připomenout veliký vliv, jež si získal spis *Liber de arte distillandi* Hieronyma Brunswiga, který vyšel v letech 1512 až 1536 čtrnáctkrát, vesměs německy.³

1. Báňské a hutní dílo

Současně je nutno pohlížet na rozšíření a rozvoj alchymie v 16. století v českých zemích v širším kontextu ostatních věd a řemesel, což se týká hlavně činnosti báňské a hutní. Ta měla zvláště v Čechách starší kořeny, především v těžbě a zpracování drahých kovů, a to nejpozději od 13. století, kdy stříbrné doly v Kutné Hoře patřily k nejvýznamnějším v Evropě. Rudolfínské době předcházela „stříbrná horečka“ v Jáchymově, která propukla kolem roku 1516. Nebyla sice dlouhá, nicméně se významně zapsala do oblasti praktického řemesla.

Z geologického hlediska byl rozhodující Český masiv,⁴ ovšem v této oblasti byla dominantní těžba stříbra, zatímco ložiska zlata, byť poměrně četná, nebyla příliš výnosná. Těžba zlata byla sice v Čechách velmi starého data, avšak v době, jíž se věnujeme, byla za zenitem.⁵ Ukončení etapy výnosné těžby tohoto kovu se klade do první poloviny 15. století v souvislosti se zničením dolů během husitských válek.

Nejstarší doklad o znalosti zlata u nás pochází z doby asi 4000 př. n. l., důkazy o rýžování zlata jsou teprve z 9. až 8. stol. př. n. l.⁶ Většina nálezů rýžovišť však pochází ze 13. až 15. století. Ani názory na výtěžnost této činnosti nejsou jednotné.⁷

³ Česky jako *Liber de Arte Distillandi. Kniha o pravém Umění Dystyllování... 1559*. Předmluva dána v Zábřehu 1556.

⁴ Je to oblast zahrnující území Čech, západní Moravy a přilehlých území v dnešním Polsku, Německu a Rakousku.

⁵ Jiří Majer, *Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Libri, Praha 2004; Petr Morávek et al., *Zlato v Českém masívu*, Vydavatelství Českého geologického ústavu, Praha 1992.

⁶ V době keltského osídlení v 5. až 1. stol. př. n. l. nastal rozmach rýžování zlata především na Otavě.

⁷ Například Adalbert Wraný, *Geschichte der Chemie und der auf chemischer Grundlage beruhenden Betriebe in Böhmen*, Fr. Řivnáč, Praha 1902, s. 101, soudil, že až do středověku

Podzemní těžba zlata se rozvinula patrně až ve středověku, ve 13. a 14. století.⁸ Jako hlavní ložiska té doby se uvádějí Jílové u Prahy,⁹ Kašperské Hory, Pomuk a Chotíšov. Pokles nastával již koncem 14. století, což souviselo s technickými problémy práce ve velkých hloubkách,¹⁰ a následující husitské války situaci jen zhoršily.¹¹ Bilance těžby zlata na území Čech je i dnes problematická. Zřejmě nejsprávnější je odhad, že se v Českém masivu vytěžilo celkem asi 100 tun zlata.

Významný rozvoj těžby stříbra v českých zemích se odehrával přibližně od 13. do 16. století,¹² což souviselo s hospodářským a mocenskopolitickým rozvojem království. Největší ekonomický význam měla těžba stříbra především ve 14. století,¹³ kdy měla hlavní úlohu kutnohorská oblast, kde začala těžba v poslední čtvrtině 13. století,¹⁴ vyvrcholila ve století následujícím, načež od 16. století nastal výrazný pokles, takže později toto ložisko jen živořilo. Celkem vyprodukoval kutnohorský revír přes 2000 tun stříbra.

Nález stříbra roku 1516 v okolí krušnohorské vesnice Konradsgrün, pozdějšího Jáchymova, změnil načas situaci tím více, že v té době zápolila kutnohorská těžba s problémy také proto, že zde převažovaly chudé rudy. Přínos nového ložiska ekonomice však nebyl dlouhodobě významný. Celková produkce stříbra z jáchymovského ložiska se odhaduje na 400 tun, důlní práce zde sice pokračovaly ještě v 18. a 19. století, ale těžba stříbra byla ztrátová. V letech 1526 až 1533 se zde těžily tři čtvrtiny veškerého českého stříbra a při roční produkci 15 588 kg drahého kovu se Jáchymov stal nejvýznamnějším horním městem v těžbě stříbra v tehdejší Evropě.¹⁵

patřily Čechy mezi evropské země nejbohatší zlatem. Podle Morávka et al. (1992), s. 13, se celková produkce rýžovišť do 14. století odhaduje na 22 až 56 tun.

⁸ Roku 1325 zavedl Jan Lucemburský dokonce ražbu českých dukátů.

⁹ Průměrná roční produkce jílovského revíru v té době se odhaduje na 65 kg zlata.

¹⁰ V Jílovém až 400 metrů.

¹¹ Ve 14. století se celková produkce rýžovišť a dolů odhaduje na 100 až 200 kg ročně, postupně však klesala, takže byla posléze ukončena i pravidelná ražba zlatých dukátů.

¹² První významný nález ložisek stříbra se klade do roku 1234, kdy byly nalezeny výchozy stříbronosných rud v okolí Jihlavy, v té době nevýznamné osady.

¹³ Základní údaje o těžbě, a především zpracování stříbra jsou v práci Václav Vaněk, Dalibor Zvelebil, „Staré hutnictví stříbra“, in *Stříbrná Jihlava 2007. Studie k dějinám hornictví a důlních prací*, Archaia, Brno 2007, s. 188–205, o kterou se v těchto pasážích budeme zejména opírat.

¹⁴ Nelze vyloučit starší datování založené na skutečnosti, že koncem 10. století byla mincovna v Malíně.

¹⁵ Ludmila Kubátová, *Neznámý rukopis Lazara Erckera 1569*, Státní ústřední archiv, Praha 1996, s. 13.

Nejdůležitějším českým ložiskem však byla Příbram, kde dolování skončilo až roku 1978; celkově se zde vytěžilo přes 3000 tun stříbra. Dolování zde sice probíhalo již ve 14. a 16. století, ale k největšímu rozvoji došlo až v poslední čtvrtině 18. století, kdy byla zahájena hlubinná těžba.

Z obecných kovů měl význam cín, který byl od 14. století exportován do západní Evropy, kde konkuroval anglickým nalezištím. Původně se rýžoval u Krupky v Krušných horách, v první polovině 14. století začalo hornické dobývání. V osmdesátých letech 16. století byla většina důlních děl na Cínovci a v Krupce opuštěna, částečně byla zaplavena vodou. Olovo, významné zvláště při zpracování stříbro-nosných měděných rud, a především při čištění stříbra, se dováželo z Německa a Rakouska.

Nejvýznamnějším báňským a hutním odborníkem byl Georgius Agricola (1494–1555), rodák ze saského Glauchau. Studoval medicínu na italských univerzitách a snad na pozvání městské rady odešel do tehdy vznikajícího Jáchymova, kde prožil čtyři roky. Jeho původním zájmem bylo patrně studium minerálů z hlediska jejich použití v parcelsovske iatrochemii, postupně se však Agricola začal hluboce zajímat o problematiku geologie, báňského a hutního díla a napsal několik závažných děl z těchto oborů.¹⁶

Jeho vrcholným dílem je *De re metallica libri XII* (Basilej 1556). V Předmluvě uvedl, že zatímco o báňském a hutním díle je jen málo spisů, nepoměrně více jich je o alchymii.¹⁷ Podstatná je věta: *Nemohu posoudit, zda mohou (alchymisté) tyto věci provést*. Agricola vyjádřil jisté váhání, protože když řada autorů píše, že se jim transmutace podařila, měla by se tomu věnovat důvěra, na druhé straně však není známo, že by někdo alchymii zbohatl.

Dalším význačným odborníkem byl Lazarus Ercker (1528/30–1594), rodák ze saského Annabergu, zprvu činný ve službách saského kurfiřta, načež se roku 1568 stal kontrolním průbířem v Kutné Hoře. O devět let později ho císař Rudolf II.

¹⁶ *Bermannus sive de re metallica* (Basilej, 1530). Viz John Norris, „Agricola’s Bermannus: A Dialogue of Mineralogical Humanism and Empiricism in the Mines of Jáchymov“, in: T. Nejeschleba – J. Michalík (ed.), *Latin Alchemical Literature of Czech Provenance*, UPOL, Olomouc 2015, s. 7–20. Agricola se také pokusil o unifikaci měř a vah v pěti knihách *De mensuris et ponderibus* (1533). Porovnáním ceny kovu a hodnoty mincí se zabývá jeho spis *De precio metallorum et monetis* (1549). Další díla o geologii a mineralogii jsou *De ortu et causis subterraneorum libri V*, *De natura fossilium*, *De veteribus et novis metallis* (1546), *De animantibus subterraneis* (1549).

¹⁷ Georgius Agricola, *De re metallica*, přel. H. C. a L. H. Hoover, Dover Publ., New York 1950. Český překlad Jiřího Agricolovy dvanáct knih o hornictví a hutnictví, přeložili Bohuslav Ježek a Josef Hummel, Matice hornicko-hutnická, Praha 1933. Druhé vydání Montanex, Ostrava 2001.

ustanovil nejvyšším hormistrem v Čechách. Erckerovo nejproslulejší dílo věnované zkoumání rud a stanovení ryzosti drahých kovů je *Beschreibung Allerfürnemisten Mineralischen Ertzt* (Praha 1574). V tomto díle však připustil, že je možná proměna železa v měď,¹⁸ jak se o tom na vlastní oči přesvědčil,¹⁹ a toto tvrzení proslulého metalurga a prubíře používali později alchymisté jako obecný argument ve prospěch transmutace kovů.²⁰

Existovali však i metalurgové-alchymisté, z nichž patrně nejproslulejší byl Sebald Schwertzer (?–1598).²¹ Jako obchodník dodával různé zboží kurfiřtu Augustovi, jemuž nabídl i spis o proměně neušlechtilých kovů ve zlato a provedl před ním transmutaci rtuti ve stříbro. Poté zůstal v jeho službách a v září 1585 byl jmenován dvorním faktorem. Zabýval se báňským a hutním dílem, hlavně v souvislosti s dobýváním cínu a mědi. Jeho alchymickou činnost dokládá návod na výrobu červeného prášku údajně transmutujícího rtuť ve zlato.²² V letech 1580–1591 pracoval Schwertzer spolu s Davidem Beutherem pro kurfiřta a později pro jeho syna Kristiána I. (1560–1591), jimž měli vyrobit kámen filosofů. Beuther, původně mincmistr, nabízel roku 1580 své služby Rudolfovi II., ovšem v té době již byl v nemilosti u kurfiřta, v posledku uvězněn, a údajně spáchal sebevraždu.²³ Spolu se Schwertzerem však měli prý dospět k preparátu krvavě červené barvy, což podle převládajících představ odpovídalo právě Kamenu. Složitým procesem, v němž hrál významnou

¹⁸ V rukopisu se zachoval druhý z Erckerových spisů *Beschreibung der sechs metallischen Erzt und Bergwerckarten wie dieselbigen vnd eine yede insonderheit auf Silber, Kupfer, Bley, Zin, Quecksilber vnd Eisen sollen probirt werden* datovaný 1569 v Kutné Hoře, který byl základem jeho hlavního díla z roku 1574. Podstatné je, že ještě roku 1569 zcela kategoricky popíral, že by se železo mohlo transmutovat v měď (viz Ludmila Kubátová, *Neznámý rukopis Lazara Erckera*, s. 182).

¹⁹ Lazar Ercker, *Kniha o prubířství*, NTM, Praha 1974, s. 184 (v orig. Fol. 105v): „Od té doby jsem ale viděl, že také ve vitriolových horninách v jednom dole žebříkové skoby a také hřebíky okovů a jiné železné předměty dlouhým časem byly tak prosáknuty, že se tím vůbec staly pravou dobrou mědí. Proto musím nyní soudit, že také ze železa se stává měď.“

²⁰ Podrobně o novodobých dějinách této reakce viz Vladimír Karpenko, *Alchymie. Nauka mezi snem a skutečností*, Academia, Praha 2007, s. 485 a dále.

²¹ Podrobně viz Richard Kell, *Sebald Schwertzer als kursächsischer Faktor und kaiserlicher Berghauptmann*, disertace, Universität Leipzig, 1881.

²² Tamtéž, s. 24.

²³ Podrobněji Andreas Stahl, „Alchemistische Netzwerke in und um Wittenberg – Faust in Wittenberg?“, in: H. Meller – A. Reichenberger – Ch.-H. Wunderlich (ed.), *Alchemie und Wissenschaft des 16. Jahrhunderts. Fallstudien aus Wittenberg und vergleichbare Befunde*, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte, Halle 2016, s. 230.

roli chlorid rtuťnatý,²⁴ dospěl prý Schwertzer k preparátu, který měl transmutowat 1024 díly obecného kovu ve zlato.²⁵ Kristián I. zaměstnával tohoto alchymistu především v hutnictví krušnohorských rud. Po Kristiánově smrti spravoval zemi za jeho nezletilého nástupce vévoda Friedrich-Wilhelm I. von Sachsen-Weimar (1562–1602), jenž Schwertzera vypudil.

Ten odešel roku 1591 do Prahy, kde zprvu pracoval v laboratoriu Rudolfa II., později ho císař jmenoval horním hejtnanem v Jáchymově a současně ho nobilitoval.²⁶ V době svého působení v Čechách si měl údajně vyměňovat návody s anglickým alchymistou Edwardem Kellym.²⁷ Podle Schmiedera byl rukopis, který Schwertzer přinesl kurfiřtu Augustovi, vydán roku 1718 v Hamburku pod titulem *Chrysopoeia Schwertzeriana*.²⁸ Určitou představu o Schwertzerově zaměření spíše poskytují materiály, které se z jeho knihovny zachovaly ve Vossiově sbírce v Leidenu.²⁹

Významnou řemeslně získávanou surovinou byl v 16. a 17. století kromě rud a kovů také dusičnan draselný, *sal nitrum*, což přešlo do češtiny jako *sanytr* nebo méně běžné *salitr*.³⁰ Význam této soli byl dvojitý – původně jako složky černého střelného prachu, později to byla současně základní surovina pro výrobu kyseliny dusičné. Když se v Evropě během 14. století rozšířily střelné zbraně, vyvstala nutnost získávat *sanytr* – pro jednoduchost zůstaneme u dobového názvu – ve stále větším

²⁴ HgCl₂, známý pod názvem sublimát.

²⁵ Hereward Tilton, „Of ether, entheogens & colloidal gold: Heinrich Khunrath and the making of a Philosopher’Stone“, in: A. Cheak (ed.), *Alchemical Traditions. From Antiquity to the Avant-Garde*, Numen Books, Melbourne 2013, kap. 10.

²⁶ Kell (c. d., s. 77) uvádí, že Schwertzera nobilitoval Rudolf II. Jak udává Wraný (*Geschichte der Chemie und der auf chemischer Grundlage beruhenden Betriebe in Böhmen*, s. 20), již roku 1575 udělil císař Maxmilián II. Schwertzerovi *bürgerlichen Wappenbrief* (nebo také *bürgerliches Wappenrecht*), tzv. erbovní měšťanství.

²⁷ Podrobně viz Vladimír Karpenko – Ivo Purš, „Edward Kelly jako hvězda rudolfínské doby“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století*, Artefactum, Praha 2011, s. 489–532.

²⁸ Schmieder, s. 319. Rozbor tohoto spisu nasvědčuje tomu, že je alespoň zčásti původní s dodatečnými vsuvkami (Vladimír Karpenko – Ivo Purš, „Sebald Schwertzer: zwischen Metallurgie und Alchemie“, *Studia Rudolphina*, Sonderheft 02, 2018, s. 207–229.

²⁹ Vladimír Karpenko – Ivo Purš, „Sebald Schwertzer – mezi metalurgií a alchymii“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 671–686.

³⁰ V češtině se jako synonymum používá termín *ledek*, pocházející z vlastnosti dusičnanu draselného – při rozpouštění ve vodě se roztok ochlazuje. *Sanytr* (z lat. *sal nitrum*) byl nejčastěji dusičnan draselný, ovšem mohl to být i dusičnan sodný, případně jejich směs; rozlišení obou solí bylo mimo tehdejší možnosti.

množství, což dalo vznik celému novému odvětví.³¹ Surovinou obsahující dusičnany bývala původně „nitrozní zemina“, sbíraná ve stájích a v chlévech.³² Uvedený zdroj dusičnanů, někdy se psalo o „zedním ledku“, byl však omezený. Při rostoucí spotřebě sanytru se rozvinula jeho výroba ve velkém, kdy se v nádržích nechávala rozkládat směs různých organických zbytků, živočišných i rostlinných. Potom se z nich vyluhoval dusičnan draselný a opět rafinoval. V 16. století byly například oba břehy Vltavy v Praze obsazeny těmito provozy.³³ Aby se uspokojila poptávka, podporovala vrchnost toto podnikání udělováním privilegií a monopolů, jako to učinil roku 1533 císař Ferdinand I.³⁴ Podobnou smlouvu uzavřelo Nové Město pražské roku 1543 s Kunderatem Kardinalem.³⁵ Zikmund Winter uvádí příklad zlatníka Matúše, který „snažil se o vedlejší důchod tím, že sám třetí sestavil r. 1542 konsorcium na vaření salitru“.³⁶ Významným producentem sanytru a střelného prachu byl mantovský žid Abramo Colorni (1544–1599), který se těšil mimořádné přízni Rudolfa II.³⁷ V následujících staletích se výroba sanytru a střelného prachu stávala stále více monopolem šlechty, která tuto činnost zaštiťovala různými patenty. Současně se zpracovávala část sanytru na kyselinu dusičnou používanou řemeslníky.

2. Alchymie v 16. století za vlády Ferdinanda I.

Provozování alchymie v českých zemích získalo v průběhu 16. století s nástupem Habsburků na český trůn oporu v nejvyšších kruzích. Zájem o alchymii byl u tohoto rodu již dřívějšího data a lze ho vysledovat počínaje Friedrichem III. (1415–1493).

³¹ První zmínka o výrobě černého střelného prachu v Praze je z roku 1432, kdy se touto činností zabýval jakýsi Mathias (Wráný, *Geschichte der Chemie und der auf chemischer Grundlage beruhenden Betriebe in Böhmen*, s. 140).

³² Na kamenných stěnách těchto staveb se ve skutečnosti usazoval především dusičnan vápenatý, *sal petrae*. Následující operací bylo převedení této soli na nečistý dusičnan draselný.

³³ Dnešní ulice 17. listopadu se původně nazývala Sanitergasse.

³⁴ Udělil táborskému měšťanovi Johannu Motovicovi povolení zřídit na královských pozemcích sanytrárny a dodávat panovníkovi sanytr za určenou cenu, viz Wráný, *Geschichte der Chemie und der auf chemischer Grundlage beruhenden Betriebe in Böhmen*, s. 140.

³⁵ Tamtéž, s. 141.

³⁶ Zikmund Winter, *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách (1526–1620)*, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Praha 1909, s. 405.

³⁷ Daniel Jütte, *The Age of Secrecy. Jew, Christians, and the Economy of Secrets*, Yale University Press, New Haven 2015, kap. 5.

Ten měl uvést do „okultních“ nauk svého syna Maxmiliána I. (1459–1519), který později udržoval styky s Trithemiem a jako sekretáře měl krátce Agrippu z Nettesheimu. Tato jména naznačují zájem císaře o magii, kabalou, hebraistiku, což v případě hebraistiky pokračovalo také u Ferdinanda I. (1503–1564) zvoleného roku 1526 českým králem. V 50. letech 16. století působil u jeho dvora a na vídeňské univerzitě orientalista, hebraista a hlasatel mystické *concordia discordantium* Guillaume Postel (1510–1581). Postavou, která stála svými zájmy na pomezí kabaly a okultní filosofie, byl u dvora Ferdinanda I. jeho dvorní kaplan Paulus Scalichius (Skalič) (1534?–1575), autor traktátu *Occulta Occultorum Occulta Seu Mysticae Philosophiae Theses* (Wien 1556). V lékařských otázkách Ferdinandovi radil paracelsiánský lékař Georg Fedro z Rodachu.³⁸

Zájem Ferdinanda I. o paracelsiánské lékařství se nejspíše datoval již od jeho pravděpodobného osobního setkání s Paracelsem, o jehož okolnostech však bohužel nemáme ověřitelné informace. Je doloženo, že sám Paracelsus žádal Ferdinanda I. o podporu v dedikacích dvou děl vydaných roku 1536. Prvním z nich bylo hlavní Paracelsovo lékařské dílo vydané ještě za jeho života, *Große Wundarzney*, druhým pak předpověď na dvacet čtyři let určená přímo panovníkovi.³⁹ Rok poté se Ferdinand I. musel vložit do sporu, který vyvolal Jan III. z Lipé, jehož Paracelsus neúspěšně léčil na jeho zámku v Moravském Krumlově. Ferdinand Paracelsa nejprve povolal do Prahy a poté do Vídně, nicméně ve sporu zaujal spíše smírlivé stanovisko a vyzval obě strany k řešení nikoli soudní cestou, ale dohodou, k čemuž pak s velkou pravděpodobností došlo.⁴⁰

Paracelsus měl být též přijat dvakrát Ferdinandem ve Vídni, pro dvojí setkání však nemáme dosti důkazů.⁴¹ O setkání císaře s Paracelsem informuje na základě zpráv z Ferdinandova blízkého okolí jeho osobní lékař Johannes Crato z Kraftheimu (1519–1585) v dopise Thomasi Erastovi z 15. května 1570. Podle Cratona měl mít Paracelsus, který přišel do Vídně z Uher, u vídeňského dvora přívržence a na příkaz Ferdinanda mu měla být předána jeho bedna s knihami, která zůstala v Moravském

³⁸ Podrobně Ivo Purš, „Habsburkové na českém trůnu a jejich zájem o alchymii a okultní nauky“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 93–128.

³⁹ *Prognosticatio ad vigesimum quartum annum duratura [...]. Ad illustrissimum ac potentissimum principem Ferdinandum [...]. Anno XXXVI.*

⁴⁰ Viz Martin Rothkegel – Udo Benzenhöfer, „Paracelsus in Mährisch Kromau und Znaim im Jahr 1537“, *Geschichte der Pharmazie* 53, 2001, č. 4, s. 49–57.

⁴¹ Viz *Corpus Paracelsicum. Der Frühparacelsismus*, svazek 2. Frühe Neuzeit. Band 89. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. Herausgegeben und erläutert von Wilhelm Kühlmann und Joachim Telle, Tübingen 2004, s. 543.

Krumlově. To by ukazovalo na určitou vstřícnost ze strany panovníka. Na druhé straně Crato referuje, že Ferdinand měl Paracelsa nazvat „podvodníkem“, protože jej dvakrát marně vyzýval k disputaci s lékaři. K tomu je třeba dodat, že jak Crato, tak i Erastus, který dopis otiskl, patřili k nejzavilejším odpůrcům Paracelsa, kterého odmítali nejen pro jeho názory na lékařství a kritiku galénovské medicíny, ale ještě více jim byl trnem v oku jako domnělý kacíř, jmenovitě „arián“, tedy popírač božské podstaty Krista.⁴²

Paracelsovo údajné setkání s Ferdinandem začalo nabývat rysů legendy – podobně jako později setkání císaře Rudolfa II. s rabim Löwem roku 1592 na Pražském hradě.⁴³ Poukazuje na to především text téměř pohádkového půvabu, který se pod názvem *Colloquium Ferdinandi Regis cum D[omino] Theophrasto Paracelso Sueuo factum a[nno] 1553* dochoval v obsáhlém konvolutu alchymických textů Šimona Tadeáše Budka z Lešin a Falkenberka.⁴⁴ Jde o původní česky psanou zprávu o údajném Paracelsově léčení českého a římského krále Ferdinanda I. ve vídeňském Hofburgu, po němž následovala králova rozprava s Paracelsem o základních otázkách transmutační alchymie.⁴⁵

Jako literární vzor mohla posloužit podobná literární zpracování údajného setkání panovníka – v tomto případě Maxmiliána I. – s alchymistou, nigromantem či přímo s Paracelsem, která pocházela od Hanse Sachse (kolem 1465 – mezi 1518 a 1531) i od anonymních autorů.⁴⁶ Přestože Budek na konci svého textu uvádí řadu jmen konkrétních historických postav, které se pohybovaly na dvoře Ferdinanda I. a měly tuto historiku dosvědčit, nepochybné je pouze to, že spoluvytváří jednu z faset

⁴² Thomas Erastus, *Disputationum de Medicina noua Philippi Paracelsi*, Basel (1571–1573), s. 159–160, cit. podle *Corpus Paracelsisticum. Der Frühparacelsismus*, s. 543–544.

⁴³ Viz Ivo Purš, „*Intelektuální svět Rudolfa II. a kabala – The intellectual World of Rudolf II and Kabbalah*“, in: A. Putík (ed.), *Cesta života. Rabi Jehuda Leva ben Becalel (kol. 1525–1609)*, Academia – Židovské muzeum v Praze, Praha 2009, s. 198–219.

⁴⁴ ÖNB, cod. 11133. Viz *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, Wien 1864–1899, VI, s. 274. Viz Jaroslava Hausenblasová – Ivo Purš, „Šimon Tadeáš Budek a jeho kontakty u dvora Rudolfa II.“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 607–624.

⁴⁵ K textu podrobněji Augustin Tschinkel, „Paracelsus bei König Ferdinand I.“, in: S. Domandl (ed.), *Paracelsus – Werk und Wirkung. Festgabe für Kurt Goldammer zum 60. Geburtstag*, VWGÖ, Wien 1975, s. 335–343. Celková analýza textu z hlediska Paracelsova učení zatím chybí.

⁴⁶ Joachim Telle, „Paracelsus bei Kaiser Maximilian I. Lügende und Ereignisdarstellung in einer ‚Historia‘ von Hans Sachs“, in: S. Domandl (ed.), *Paracelsus – Werk und Wirkung*, s. 315–333.

legandy, která se kolem postavy „pověstného doktora Theophrasta“ začala vytvářet nedlouho po jeho smrti.⁴⁷

Výmluvným svědectvím pokračujícího tradování přírodovědných zájmů u stře-doevropských Habsburků – a také povědomí o něm v dobových učenec-kých kru-zích – je fakt, že John Dee věnoval svoje dílo *Monas Hieroglyphica* císaři Maxmi-liánovi II. Pro vládcovy zájmy však byla spíše charakteristická přítomnost Carola Clusia (1526–1609) na jeho dvoře, jež dokládá Maxmiliánův zájem o podporu botanického bádání. Je třeba ještě vyzdvihnout postavu jeho strýce arcivévod-y Ferdinanda II. (1529–1595), který se zajímal o alchymii a také se angažoval v hor-nickém a hutním podnikání.⁴⁸

Přestože těžiště zájmů arcivévod-y Ferdinanda II. spočívalo v těch aspektech al-chymie, které by bylo možné použít ke zdokonalení hornických a metalurgických postupů,⁴⁹ byl otevřený a vstřícný i k paracelsovskému hnutí. Již od roku 1554 pů-sobil v jeho službách jako osobní lékař Pietro Andrea Mattioli (1501–1578), jehož arcivévodovi doporučil jeho otec a dřívější Mattioliho zaměstnavatel Ferdinand I.⁵⁰ Přestože je v českém prostředí Mattioli spojován především s léčivými rostlinami,⁵¹ aktivně se zajímal také o iatrochymické lékařství, jak dosvědčují závěrečné kapitoly jeho stěžejního díla *Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei de materia medica*,⁵² v nichž jsou informace o těchto léčivech provázeny dřevořezy nejrůznějších typů destilačních pecí (obr. 8). Tento aspekt Mattioliho lékařských zájmů vyplývá také z „lékařských dopisů“ – *Epistolarum medicinalium libri quinque*, které uveřejnil v Praze roku 1561. Již Thorndyke ve svém díle o dějinách magie a hermetických

⁴⁷ K biografickým líčením Paracelsova života viz Sven Limbeck, „Paracelsus in einer frühneuzeitlichen Historiensammlung Die ‚Rhapsodia vitae Theophrasti Paracelsi‘ von Peter Payngk“, in: J. Telle (ed.), *Analecta Paracelsica*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1994, s. 1–57.

⁴⁸ Ivo Purš, „Habsburkové na českém trůnu a jejich zájem o alchymii a okultní nauky“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 109–128; Ivo Purš, „Das Interesse Erzherzog Ferdinands II. an Alchemie und Bergbau und seine Widerspiegelung in seiner Bibliothek“, *Studia Rudolphina* 7, 2007, s. 75–109.

⁴⁹ S tím souviselo i Ferdinandovo angažmá alchymisty a lékaře Leonharda Thurneissera (1531–1596). Podrobně viz pozn. 158.

⁵⁰ Viz Miroslava Hejnová, *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578*, výst. kat., NKP, Praha 2001, s. 10.

⁵¹ To bylo dáno významem přetlumočení jeho *Herbáře* do češtiny Tadeášem Hájkem z Hájku, vydaného roku 1562.

⁵² Dílo bylo poprvé tištěno v Benátkách roku 1554. Česká i německá verze Mattioliho herbáře (obě vyšly v Praze, česká roku 1562 a německá roku 1563) sice vycházejí z *Ko-mentářů* k Dioscoridovi, neobsahují však pasáže o iatrochymických lécích.

nauk upozornil, že ačkoli kniha a v ní obsažené dopisy vznikly před rozmachem zájmu o Paracelsa, Mattioli schvaloval používání některých chemických léků, které, jak říkal, používal Montanus, což byl nejspíše veronský lékař Giovanni Battista de Monte.⁵³ Thorndyke dále uvádí, že „Mattioli zahrnul do svých *Epistolae* dopis od mladého lékaře z Prahy Andrese z Plavna o rozličných způsobech přípravy pitného zlata, v němž stojí, že zlato může být rozpuštěno v *aqua fortis* nebo v soli z lidské lebky,⁵⁴ že lidské vlasy jsou velmi užitečné při čištění poddajných kovů⁵⁵ a že pitné zlato je patrně totožné s elixírem (tedy s transmutační tinkturou). Cituje také středověkého alchymistu Gebera.⁵⁶ Mattioli sám měl destilovat sůl ze dvou lidských lebek a dále tvrdí, že rtuť může být bezpečně vnitřně podána proti červům a v případě porodu.“⁵⁷

Zájem o iatrochymická léčiva s Mattiolim úzce sdílel jeho spolupracovník a další lékař arcivévody Ferdinanda II. Georg Handsch (1529–1578), v jehož rukopisech uchovávaných v Rakouské národní knihovně ve Vídni je doložena řada iatrochymických léků, které pocházejí z různých pramenů, v nezanedbatelné míře právě od Mattioliho.⁵⁸ Například rukopis Rakouské národní knihovny Cod. 11183 obsahuje návody na typické paracelsiánské léky připravované z kovů a jejich sloučenin.⁵⁹

⁵³ Šlo o autora četných lékařských děl, z nichž některá byla otištěna ve sbírce *Verae Alchemiae, artisque metallica, citra Aenigmata, Doctrina* [...] *comprehensus* sestavené Gulielmem Gratarolim a vydané Petrussem Pernou v Basileji roku 1561.

⁵⁴ Pokud takto označil kyselinu dusičnou, ta zlato nerozpouští, o bližší neurčitelné soli z lidské lebky nemluvě.

⁵⁵ Můžeme se jen dohadovat, že obecně se z vlasů vyráběl chlorid amonný, salmiak, používaný ještě nedávno k očišťování povrchu kovů před pájením.

⁵⁶ Přesněji Pseudogebera.

⁵⁷ Lynn Thorndyke, *A History of Magic and Experimental Science*, VI, Columbia University Press, New York 1941, s. 224. Viz *Petri Andreae Matthioli Epistolarum Medicinalium Libri quinque*, Pragae 1561, s. 309–317.

⁵⁸ *Corpus Paracelsisticum. Der Frühparacelsismus*, svazek I. Frühe Neuzeit. Band 59. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. Herausgegeben und erläutert von Wilhelm Kuhlmann und Joachim Telle, Tübingen 2001, s. 457.

⁵⁹ *De antimoni praeparatione* (147a–155b), Georgius Tiburtius Grammater, *De virtutibus et de administratione olei vitrioli hungarici rectificati* (165b–171a), *Excerpta ex opere spongia stibii Michaelis Toxitis* (291a–293a) nebo *Rhythmi germanici inscripti „Der Alchymisten grund wirkung vnd Art“*, incipit „Der Erst khan Mercurium coagulieren...“, explicit „So hüet dich vor der Alchimey“ (353a–354a). Viz *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, Wien 1864–1899, VI, s. 282.

Paracelsiánskou medicínou se zabýval také další Ferdinandův lékař Johannes Willebroch, pocházející z Gdaňsku, který studoval ve Wittenbergu, pohyboval se v okruhu kolem Melanchthona a poté roku 1566 pokračoval ve studiích v Padově, kde na artistické fakultě působil též jako *consiliarius* německého národa.⁶⁰ Willebroch byl v osobním i korespondenčním styku s Handschem, s nímž se měl společně věnovat například sběru bylin a taktéž měl kriticky přehlédnout Handschův německý překlad Mattioliho *Herbaria*.

Chronické nemoci arcivévody Ferdinanda II. bezpochyby mohly vést jeho lékaře k hledání neortodoxních způsobů léčby.⁶¹ Ostatně i sám Ferdinand byl se svou léčbou ochoten experimentovat. Jak uvádí Hirn: „Arcivévoda se často nespokojoval jen s léky, které mu předepisovali a připravovali lékaři, ale stejně jako jeho první manželka vařil rád léčivé nápoje a sbíral recepty.“ Dodejme, že spíše než o paracelsiánské přípravky však šlo o postupy lidového léčitelství, jejichž znalcem byla jeho první žena Filipina.⁶² Ta se silně angažovala v přípravě léčiv a za jejího života na Ambrasu fungovala lékárna, která využívala rostliny z tamní bylinné zahrádky.⁶³ Existuje cenný doklad o tom, že se Ferdinand osobně angažoval ve vydávání Paracelsových spisů. Roku 1563 byl požádán, aby se dotázal u městské rady v Klagenfurtu v Korutanech (Kärnten) na osud určitých Paracelsových „*Schriften und Büechern*“. Opisy spisů, jež mu byly zaslány (*Defensiones, Labyrinthus medicorum, Von dem tartarischen Krankheiten*), postoupil doktoru Theodoru Byrckmannovi, který je vydal v Kolíně nad Rýnem.⁶⁴ Je ovšem zvláštní, že podle Ferdinandova pozůstalostního inventáře se tato díla v jeho knihovně nenacházela.⁶⁵

⁶⁰ *Corpus Paracelsisticum. Der Frühparacelsismus*, svazek 2. Frühe Neuzeit. Band 89. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. Herausgegeben und erläutert von Wilhelm Kühlmann und Joachim Telle, Tübingen 2004, s. 932–934.

⁶¹ Tamtéž, s. 934.

⁶² K jejím receptům viz Sigrid-Maria Grössingová, *Kupecká dcera v domě Habsburků. Filipina Welserová a její léčitelské umění*, Melantrich, Praha 1993.

⁶³ Joseph Hirn, *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol: Geschichte seiner Regierung und seiner Länder*, sv. I–II, Innsbruck (1885–1888), II, s. 485.

⁶⁴ Viz Paracelsus, *Kärntner Schriften*, K. Goldammer (ed.), Geschichtsverein für Kärnten, Klagenfurt 1955, s. 302. Opis Ferdinandova dopisu z 20. srpna 1563 a odpovědi od městské rady z 22. října 1563 se nachází v Tiroler Landesarchiv, Kunstsachen I, 786, fol. 1–3.

⁶⁵ Srov. Ivo Purš – Hedvika Kuchařová, *Knihovna arcivévody Ferdinanda II. Tyrolského (1529–1595)*, ÚDU AV, Praha 2016.

V této souvislosti je logické, že se na arcivévodu obrátilo dedikacemi několik významných paracelsovských editorů a vydavatelů. Na prvním místě jmenujme alchymistu, metalurga, astrologa a paracelsiánského lékaře Leonharda Thurneissera (1530/31–1596),⁶⁶ který pracoval jako metalurg v arcivévodovských službách v Tyrolsku⁶⁷ v letech 1563–1566.⁶⁸ Kromě práce na vylepšování pecí v Tyrolsku podnikl z příkazu arcivévodovy v letech 1560–1565 řadu cest, jež ho zavedly až na Orknejské ostrovy, do severní Afriky a na Blízký východ. Během svého putování sbíral poznatky z montanistiky, alchymie i lékařství a paracelsiánská medicína jej zaujala natolik, že se jí začal věnovat jako svému hlavnímu oboru. Ve svém díle *Archidoxa, Darin der recht war Motus, Lauff und Gang, auch heimligkeit, Wirckung und Krafft, der Planeten...*, německém pojednání ve verších, které vydal poprvé roku 1569 v Münsteru, otiskl rozsáhlou dedikaci arcivévodovi Ferdinandovi II., v níž chválí arcivévodu jako milovníka „dobrého umění a podivuhodných mysterií“.

Dalším dílem dedikovaným Ferdinandovi byl soubor pěti Paracelsových lékařských traktátů pojednávajících o léčivých vlastnostech rostlin, kovů a minerálů, vydaný Michaelem Toxitem pod názvem *Ettliche Tractatus Des hocherfarnen unnd berümbtesten Philippi Theophrasti, der waren Philosophi und Artzney Doctoris* ve Štrasburku roku 1570. V dedikaci Toxites zdůrazňuje, že kniha má prospět nejen lékařům, ale i vládcům, kteří těž podléhají těžkým nemocem, s nimiž si galénovští lékaři nevědí rady. Dva roky poté Ferdinanda poctila věnováním „hlava Theophrastistů“ Adam von Bodenstein. Věnování bylo otištěno v Paracelsově knize *Metamorphosis*, vydané v Basileji roku 1572. Jde o pět Paracelsových traktátů věnovaných alchymii (*Von natürlichen Dingen, Manual von Stein der Weisen, Alchimia, Tinctura physica, Büchlin belangend lapidem*).

Nejobsáhlejší dedikaci paracelsiánského díla arcivévodovi Ferdinandovi II. publikoval Gerhard Dorn (1535 – po 1584), který proslul nejen jako Paracelsův editor, ale hlavně jako jeho velice fundovaný vykladač a překladatel do latiny.⁶⁹ Jde o spis *Commentarium in Archidoxorum libros decem D. Theophrasti Paracelsi*, vydaný ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1584. Dorn patřil k raným protagonistům mysticko-teosoficky orientované alchymie a připravoval cestu autorům, jakými byli Heinrich Khunrath a Jakub Böhme.

⁶⁶ K Thurneisserově životu viz Boerlin (1976), s. 11–30.

⁶⁷ Působil v Pitzalu a v Tschirgant u Tarrenza, jakož i ve Sparchen u Imstu.

⁶⁸ Hugo Neugebauer, „Alchymisten in Tirol“, in: A. Dörrer – L. Schmidt (ed.), *Volkskundliches aus Österreich und Südtirol: Hermann Wopfner zum 70. Geburtstag dargebracht*, ÖBV, Wien 1947, s. 182.

⁶⁹ Rovněž vydal terminologický slovník, kde jsou výrazy používané Paracelsem, nejednou méně srozumitelné (G. Dorn, *Dictionarium Theophrasti Paracelsi ... Francofurti 1584*).

S Ferdinandem II., stejně jako s Mattiolim, Willebrochem a Handschem, byl v užším kontaktu ještě jeden zájemce o Paracelsa, který působil v Čechách. Byl jím humanistický básník a lékař Vavřinec Špán ze Špánova (1531–1575). Špán pocházel ze Žatce a studoval ve Wittenbergu, kde jej silně ovlivnil melanchtonovský humanismus. Roku 1558 mu Ferdinand I. na přímlovu Kryštofa z Lobkovic udělil erb s přídomkem „ze Špánova“. Poté, co roku 1560 dosáhl doktorátu lékařství (patrně na univerzitě ve Vídni), provozoval medicínskou praxi v Praze, kde se přátelil s lékaři císaře Ferdinanda I. Andreou Gallem († před 1565) a Pietrem Andreou Mattiolim. Špán napsal a publikoval více než třicet lékařských a básnických děl.⁷⁰ Některá z nich dedikoval arcivévodovi Ferdinandovi II., především rukopisnou verzi *Liber de homine distichis concinnatus elegiacis* (Pragae 1560), která se dochovala s dedikací v Rakouské národní knihovně.⁷¹ Tato kniha byla později vydána znovu v rozšířené podobě a se zdůrazněním astrologické tematiky jako *De aetatibus hominis iuxta ordinem planetarum liber* (Nysa 1566).⁷² Kolem roku 1560 vznikla též panegyrická báseň oslavující letohrádek Hvězda v Praze, který nechal arcivévoda Ferdinand II. zbudovat na půdorysu šesticípé hvězdy v letech 1555–1562.⁷³

Přestože Špán zaujímal k medicíně tradiční postoj a opíral se o univerzitně tradované a vyučované hippokratovské a galénovské lékařství,⁷⁴ intenzivní rozhovory, které vedl s hejtmanem v Reichensteinu ve Slezsku Marcusem Ambrosiem (1520/1530 – po 1585), jej přivedly k aktivnímu zájmu o Paracelsa a jeho lékařství. Reichenstein byl hornickým střediskem, které patřilo proslulému mecenáši alchymie Vilémovi z Rožmberka a v němž se rozvíjela paracelsovska bádání. Ambrosius poskytl Špánovi ke studiu některá neznámá a doposud nevydaná Paracelsova díla, například rukopis *De urinarum et pulsuum iudiciis libellus*, který Špán posléze sám vydal v Nyse roku 1566. Pozoruhodný příspěvek k paracelsiánským debatám představuje Špánova

⁷⁰ *Corpus Paracelsisticum. Der Frühparacelsismus*, svazek 2. Frühe Neuzeit. Band 89. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. Herausgegeben und erläutert von Wilhelm Kühlmann und Joachim Telle, Tübingen 2004, s. 562–563, odkud přejímám i většinu dalších informací o Špánovi.

⁷¹ ÖNB Cod. 11213. Tištěná verze pojednání byla věnována vídeňskému biskupovi Antonínu Brusovi.

⁷² Věnována byla Ondřejovi, opatu v Jindřichově.

⁷³ ÖNB Cod. 9902. K letohrádku viz Jarmila Krčálová, *Centrální stavby české renesance*, Academia, Praha 1976, s. 51–56. K letohrádku viz Sylva Dobalová – Jaroslava Hausenblasová – Ivan Prokop Muchka – Ivo Purš, *Hvězda: Arcivévoda Ferdinand Tyrolský a jeho letohrádek v evropském kontextu*, Artefactum, Praha 2017.

⁷⁴ Dokladem toho je například Špánem přebásněné vydání Hippokratových *Aforismů*, které publikoval roku 1570 ve Vratislavi a dedikoval císaři Maxmiliánovi II.

naučná báseň *Spagiologia*,⁷⁵ kterou vydal rok před svou smrtí.⁷⁶ Osvědčuje v ní velmi živý vztah k Paracelsovu dílu, zároveň se však kriticky distancuje od řady jeho následovníků, kteří se za jeho dílo pouze schovávají, aniž by byli schopni účinně léčit. Špán se v básni plně se staví za Hippokrata a Galéna, ale na druhé straně si vysoce cení Paracelsa samotného. Kritériem pravdy je lékařská praxe sama, jejímž základem je laboratorní příprava spagyrických léčiv, neboť „*ab una artificis dextra pendet et igne salus*“.⁷⁷ To je typicky paracelsovský axiom, trest' jeho výhrad vůči lékařství založenému na pouhé knižní vzdělanosti a výkladu autorit. Můžeme tedy říci, že vzhledem k zájmu o paracelsiánské léky u Mattioliho a lékařů z jeho blízkého okolí je zřejmé, že již v 60. a 70. letech 16. století se v Čechách intenzivně probírala problematika paracelsiánské medicíny a iatrochymických léčiv.

3. Vilém z Rožmberka

Nejvýznamnějším mecenášem alchymistů z řad české šlechty byl v druhé polovině 16. století nepochybně Vilém z Rožmberka (1535–1592).⁷⁸ Mezi jeho důvody zájmu o alchymii obzvláště vystupoval aspekt medicínský, totiž snaha o zplození potomka. Nepřekvapí proto, že například česky psané pojednání *Rosarium philosophorum* Jaroše Griemillera z Třebeska dedikované roku 1578 právě Vilémovi, přináší bohatě obrazově rozvedenou sexuální symboliku alchymie.⁷⁹ Rukopis je provázen mimořádně kvalitními lavírovanými kresbami, jež z něj činí jednu z nejhodnotnějších

⁷⁵ *Corpus Paracelsisticum. Der Frühparacelsismus*, svazek 2. Frühe Neuzeit. Band 89. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext. Herausgegeben und erläutert von Wilhelm Kühlmann und Joachim Telle, Tübingen 2004, s. 570–583.

⁷⁶ *Spagiologia. Scripta carmine Elegiaco. A Laurentio Span a Spanau Doctore Medico. Goricii Excudebat Ambrosius Fritsch. Anno M. D. LXXIII.*

⁷⁷ Tamtéž, f. A3r.

⁷⁸ Viz Ivo Purš – Vladimír Karpenko, „Alchymie na šlechtických dvorech v českých zemích“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 47–91. Podrobně Ivo Purš, „Alchymie, astrologie a poznávání přírody v prostředí posledních pánů z Rožmberka“, in: J. Pánek (ed.), *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, České Budějovice 2011, s. 286–293, 294–297.

⁷⁹ NK ČR, sign. XVII. E. 77. Edice rukopisu: Jaroš Griemiller z Třebeska, *Rosarium philosophorum 1578*. Edici rukopisu průvodními studii opatřili Vladimír Karpenko a Ivo Purš, Praha 2015. Viz též Ivo Purš, „Rosarium philosophorum“ Jaroše Griemillera z Třebeska, in: D. Ž. Bor (ed.), *Opus Magnum. Kniha o sakrální geometrii, alchymii,*

památek alchymie v celoevropském kontextu. Autor jej dedikoval Vilémovi na podzim roku 1578, tedy v době, kdy po lednové svatbě se třetí manželkou Annou Marií Bádenskou byly Vilémovy naděje na zplození potomka nejaktuálnější. S tím bezpochyby souvisela i hlavní ikonografická linie rukopisu, která zpracovávala sexuální symboliku „spojení“ krále a královny, a přeneseně pak vladaře a jeho choti⁸⁰ (obr. 9). Je pravděpodobné, že Griemiller chtěl svým darem využít dobového pannonníkovy „naladění“. Traktát pro Rožmberka uzpůsobil i tím, že vyzdvihl vztah mezi heraldickým znamením jeho rodu a obvyklou alchymickou symbolikou dvou růží, bílé a červené, které znázorňují dva hlavní výsledky alchymického díla.⁸¹

Jarošův rukopis není původní prací, ale překladem rozšířeného alchymického „florilegia“, známého z řady rukopisů i tištěných vydání.⁸² Griemiller je obohatil o své doplňky, a především rozhojnil obrazovou výzdobu traktátu. Z předmluvy se též dozvídáme, že k překladu jej vyzval Bavor Rodovský z Hustiřan, který byl v letech 1573–1576 ve službách Viléma z Rožmberka a jemuž budeme věnovat pozornost později. Jaroš Griemiller o sobě bohužel v rukopisu neříká víc, než že je „mladý a chudý služebník Vaší Milosti“. Jiný doklad jeho existence než tento manuskript zatím nemáme.⁸³ Jaroš byl pravděpodobně v příbuzenském vztahu k zemskému prubíři Pavlu Griemillerovi z Třebska (?–1593) a s autorem traktátu jej nejspíše poutaly úzké vztahy, neboť Pavel Griemiller byl renesanční osobností s širokými přírodovědnými zájmy vč. alchymie. Byl v kontaktu s Bavorem Rodovským i s císařským

magii, astrologii, kabale a tajných společností v Českých zemích, Trigon, Praha 1997, s. 77–87.

⁸⁰ Dodejme, že v alchymické symbolice tento pár mohl zároveň představovat bratra a sestru. Viz Lyndy Abraham, *A Dictionary of Alchemical Imagery*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, heslo „chemical wedding“, s. 35–39.

⁸¹ Jde o tzv. „kámen na bílo“, proměňující obecné kovy ve stříbro, a „kámen na červenou“, proměňující obecné kovy ve zlato.

⁸² První tištěné vydání traktátu je součástí druhého dílu sbírky traktátů *De Alchimia*, kterou vydal ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1550 Jacob Cyriacus. Traktát provázelo dvacet jedna dřevorezů, které jej provázely i v dalších vydáních. Viz Joachim Telle, *Sol und Luna: literar- und alchemiegeschichtliche Studien zu einem altdeutschen Bildgedicht: mit Text- und Bildanhang*, Hurtgenwald 1980; *Rosarium philosophorum. Ein alchemistisches Florilegium des Spätmittelalters. Faksimile der illustrierten Erstausgabe Frankfurt 1550*. Übers. von Lutz Claren und Joachim Huber. Erläutert und hg. von Joachim Telle. 2 Bde. Weinheim 1992.

⁸³ Viz Ivo Purš, „Jaroš Griemiller a jeho ‚růženná zahrada filozofská‘: Zdroje, struktura a symbolika“, in: Jaroš Griemiller z Třebska, *Rosarium philosophorum 1578*, s. 258–267.

lékařem a mineralogem Anselmem Boëthiem de Boodt, s nímž se koncem 80. let 16. století neúspěšně pokoušel realizovat jeden alchymický postup.⁸⁴

Můžeme předpokládat, že lékařské aspekty hrály důležitou roli i v angažmá ostatních alchymistů, kteří službou u Viléma z Rožmberka prošli.⁸⁵ Podle Petra Vágnera pracovalo pro Viléma postupně přes padesát alchymistů, mezi nimiž byli jak praktikující alchymisté, tak i úředníci, kteří měli dohlížet na průběh prací, nebo alchymičtí zpravodajové upozorňující na události z oboru, doporučující nové alchymisty a opatřující receptury a literaturu. Kromě nich působil v rožmberských laboratořích i pomocný personál, nezbytný pro jejich provoz.⁸⁶

Již r. 1566 se v Prachaticích setkáváme s jedním z prvních Vilémových alchymistů, doktorem Leonardem Wichpergerem z Erbachu, roku 1565 je zmiňován alchymista Antonius Michael, který strávil ve Vilémových službách dvacet sedm let. Byl pověřen vedením a správou krumlovského laboratoria, jakož i malé botanické zahrady.⁸⁷ Po Vilémově smrti byl na příkaz Petra Voka zatčen a uvězněn v bráně krumlovského zámku. V knihovně Rytířského řádu křižovníků s červenou hvězdou se nachází rukopisný sborník *Misteria naturae misteriorum cum thesauro totius mundi*, který Antonius Michael sepsal roku 1582 v Kaplici a věnoval Vilémovi z Rožmberka. Na více než 400 foliích obsahuje řadu alchymických předpisů, ale i náboženskou poezii.⁸⁸ Podle Vágnera stoupl počet alchymistů ve Vilémových službách výrazně v 70. letech (15 až 17 osob), kdy řada z nich „laborovala“ ve zrušeném augustiniánském klášteře v Třeboni, a kulminoval v 80. letech (20 až 25 osob).⁸⁹ Významnou roli mezi nimi zaujímal od r. 1574 bývalý vrchní mincmistr v Kutné Hoře Petr

⁸⁴ Viz Antonín Kostlán – Václav Ledvinka – Jiří Pešek, „Zemský prubíř Pavel Griemiller z Třebeska“, *Pražský sborník historický* 19, 1986, s. 103–136. Ivo Purš, „Anselmus Boëtius de Boodt, Pansophie und Alchemie“, *Acta Comeniana* 18, 2005, s. 60–72. Ivo Purš, „Anselmus Boëtius de Boodt: lékař, mineralog a alchymista“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 535–580.

⁸⁵ Srov. Jaroslav Pánek, *Poslední Rožmberkové*, Panorama, Praha 1989, s. 210; Jaroslav Pánek, *Vilém z Rožmberka. Politik smíru*, Academia, Praha 2011.

⁸⁶ Petr Vágner, *Theatrum chemicum*, Paseka, Praha 1995, s. 112.

⁸⁷ Rudolf Werner Soukup, *Chemie in Österreich. Bergbau, Alchemie und frühe Chemie. Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Wien 2007, s. 337.

⁸⁸ Sign. XXX C 12. Viz Jiří Pražák, *Katalog rukopisů křižovnické knihovny, nyní deponovaných ve Státní knihovně České socialistické republiky v Praze*, Státní knihovna ČSSR, Praha 1980, s. 168–171. Knihovna byla po roce 1989 restituována Rytířským řádem křižovníků s červenou hvězdou.

⁸⁹ Petr Vágner, „Dny všední a sváteční rožmberských alchymistů“, *Opera historica* 3, 1993, s. 270. V poznámce na s. 275–276 Vágner uvádí tabulku se všemi identifikovanými jmény Vilémových alchymistů.

Hlavsa z Liboslavi (?–1589),⁹⁰ s nímž spolupracovali např. Daniel Prandtner, Jeremias Waldner z Greipelsteinu, Salomena Scheinpflugová a řada dalších.⁹¹

4. Bavor Rodovský

Nejvýznamnějším českým alchymistou, který působil ve službách Viléma z Rožmberka, byl Bavor mladší Rodovský z Hustiřan a na Radostově (kolem 1526 – kolem 1600).⁹² Byl to mimořádně nadaný samouk, který se naučil latinsky a německy a jeho široké zájmy sahaly od astronomie a historie až po alchymii, jež ho posléze zaujala nejvíce. Nákladná alchymická laborace měla za následek alchymistovo zadlužení a posléze roku 1573 vsazení do vězení pro dlužníky v Černé věži Pražského hradu. Odtud poslal 6. února toho roku velmi obsáhlý dopis Vilémovi z Rožmberka, v němž vyložil mimo jiné základy tehdy ještě stále nového Paracelsova učení a nabídl se, že spisy tohoto učenice přeloží do češtiny. Žádal Viléma, aby dostal jiné, klidnější vězení, kde by mohl nerušeně pracovat.

Ve svém dopise se Rodovský podrobně rozepisuje o základu Paracelsova učení, jímž byla jeho teorie *tria prima* – píše, že všechny věci v „[...] merkuriáši, sulfuru a soli složené jsou a z těch že všelikému člověku i živočichu zdraví i nemoci pocházejí [...]“. To je jeden ze základů Paracelsových úvah, totiž souvislost uvedených elementů se zdravím. V jiné souvislosti se objevují zmínky o kvintesenci, pojmu v té době hojně frekventovaném, označujícím mnohdy *různé extrakty do alkoholu, často bylinné. Alchymisté však uváděli také přípravu kvintesence kovů a dalších látek, což byly vodné nebo zředěné alkoholové roztoky.*⁹³ Rodovský se rovněž hlásil k Paracelsovu názoru, že úkolem alchymie je především příprava účinných léků, takže v dopise cituje tohoto učenice: „[...] ne skrytě oznamuje a praví, že *lapis philosophorum*

⁹⁰ Magda Dostálová, „Alchymista Petr Hlavsa ve službách Viléma z Rožmberka – myšlenkový svět a společenské poměry českého alchymisty v 16. století“, *Dějiny věd a techniky* 47, 2014, č. 4, s. 223–237; Magda Dostálová, „Alchymista Petr Hlavsa ve službách Viléma z Rožmberka – pracovní postupy a technické vybavení laboratoria“, *Dějiny věd a techniky* 47, 2014, č. 2, s. 91–110.

⁹¹ Václav Březan, *Životy posledních Rožmberků I*, Svoboda, Praha 1985, s. 283.

⁹² Viz Adalbert Wrány, *Geschichte der Chemie und der auf chemischer Grundlage beruhenden Betriebe in Böhmen*, s. 16; Karel Pejml, *Dějiny české alchymie*, s. 33n; Otakar Zachar, *O alchymii a českých alchymistech*, Cyrillo-Methodějská knihtiskárna a nakladatelství V. Kotrba, Praha 1911, s. 171–225.

⁹³ Velmi podrobně popisuje tyto přípravy Andreas Libavius, *Die Alchemie des Andreas Libavii. Ein Lehrbuch der Chemie aus dem Jahre 1597*, gesambearb. Friedemann Rex, Weinheim 1964, s. 350n.

dvojí moc má, první, že člověka krev tynguje k mladosti a k nejdokonalejšímu zdraví přivozuje [...]“ , což mohlo být pro Viléma z Rožmberka rozhodně zajímavé. Až potom uvádí další „moc“ kamene: „[...] druhou, že všeliké nižší kovy a rudy tynguje a k nejvyššímu grádu slunce a měsíce přivozuje [...]“. Nicméně další Rodovského život ukázal, že se ve své alchymické práci soustředil na tuto druhou vlastnost kamene.

Ve vazbě, z níž jej Vilém z Rožmberka vyplatil, napsal Rodovský astronomické pojednání *Krátké sepsání o divné světlosti jedné hvězdy z hvězd, jež slovou fixae*⁹⁴ vydané tiskem roku 1574 a přeložil poučení pro vladaře *Secreta Aristotelis*.⁹⁵ Roku 1575 byl Rodovský nucen prodat svůj statek Radostov, jakož i dva domy v Praze, aby se vyrovnal se svými věřiteli. V té době ho navíc opustila manželka, ale později se k němu vrátila. V letech 1576–1578 pracoval v pražské Vilémově laboratoři a zároveň pobýval v Praze na Poříčí. Není vyloučeno, že po jistou dobu současně pracoval v císařských laboratořích. Rozhodně patřil k nejlivnějším a nejvýznamnějším českým alchymistům a navíc psal česky. Poslední léta svého života trávil tento alchymista na zámku na Budyni u dalšího významného mecenáše této nauky, Jana Zajíce z Hazmburka (kol. 1570–1616). Ten byl jedním z nejbohatších šlechticů království, prezidentem apelačního soudu, který provozováním alchymie, ale také dalších věd a umění, přišel o veškeré jmění.

Rodovského alchymické dílo představují čtyři rukopisy.⁹⁶ Z roku 1578 je rukopis *Vo Hermesově filozofii*,⁹⁷ zahrnující překlady tehdy uznávaných alchymických spisů. Uvádí jej traktát Bernarda z Treviga,⁹⁸ jiným z textů je proslulá *Turba philosophorum* a rukopis uzavírají Řeči filozofské, sbírka výroků významných alchymistů.

⁹⁴ Byla to supernova pozorovaná roku 1572, která se objevila v souhvězdí Kassiopeje, později nazývaná „Tychoova hvězda“. Tycho Brahe ji poprvé zpozoroval 11. listopadu 1572 a o rok později o svých pozorováních publikoval knihu *De nova stella*. V rožmberské knihovně byl patrně uložen autograf tohoto, anebo jiného Bavorova astronomického díla, neboť Balbín uvádí, že za své návštěvy jezuitského kláštera v Českém Krumlově ve 40. letech 17. století viděl v tamní knihovně *Tractatus Astronomicus scriptus a Baworio juniore Rodowsky de Hustirzan Equite Bohemo, Domino in Radostow, editus anno 1573. et dedicatus... Wilhelmo de Rosis*. Cit. Lenka Veselá, *Knihy na dvoře Rožmberků*, Scriptorium, Praha 2005, s. 218.

⁹⁵ Karel Pejml, *Dějiny české alchymie*, s. 34.

⁹⁶ Adalbert Wraný, *Geschichte der Chemie und der auf chemischer Grundlage beruhenden Betriebe in Böhmen*, s. 16n.

⁹⁷ Knihovna Národního muzea, sign. IV C 20.

⁹⁸ Známý jako Bernhardus Trevisanus (údajně 1406–1490), pokládáný za italského šlechtice, ve skutečnosti byl autorem alchymického díla Němec Bernardus Trevirensis. Viz Claus Priesner – Karin Figala (ed.), *Lexikon alchymie a hermetických věd*, Vyšehrad,

Stejný titul, *Řeči filosofské*, nese další Rodovského rukopis⁹⁹ z roku 1595, jenž je autorovým samostatným dílem a vykládá základy alchymie, které doplňuje návody na různé experimenty. V tomto díle je také přeložena *Tabula smaragdina*. Nejvýznamnější Rodovského rukopis představuje *Alchymie česká*, obsáhlé dílo, které je zčásti psáno jinou rukou.¹⁰⁰ Rodovský zřejmě tento rukopis získal a dále ho doplňoval alchymickými díly pod jmény Tomáše Akvinského, Alberta Velikého, Arnalda z Villanova a dalších. Dále je v tomto rukopisu neobyčejně rozsáhlá sbírka návodů jak alchymických, tak řemeslných, například na výrobu barev. Posledním Rodovského alchymickým rukopisem je *Kniha o dokonalém umění chymickém*¹⁰¹ z roku 1585, kterou prodal roku 1589 Vilémovi z Rožmberka.¹⁰² I v tomto díle jsou do češtiny přeloženy výtahy z různých alchymických spisů.¹⁰³

V téže době jako Bavor pracoval pro Viléma z Rožmberka v Třeboni spolu s Petrem Hlavsou rytíř Václav Vřesovec z Vřesovic (1532–1583), mimořádně vzdělaný a všestranný muž, který se věnoval diplomacii a politice.¹⁰⁴ Později, když upadl

Praha 2006, s. 64. Hrabě Bernhard se však těšil velké pozornosti alchymistů, protože měl údajně znát tajemství kamene mudrců.

⁹⁹ Knihovna Národního muzea, sign. III G 11.

¹⁰⁰ Knihovna Národního muzea, sign. I G 22. Podle Ebelové se v celém rukopise střídá celkem osm písařských rukou včetně Bavora. Viz Ivana Ebelová, „Alchymie česká Bavora Rodovského z Hustiřan. (Obsahově kodikologický rozbor rukopisu knihovny Národního muzea sg. IG22)“, *Acta Universitatis Carolinae: Philosophica et Historica* 12, 1995 [vyd. 1997], č. 2, s. 115. První ze 614 listů rukopisu je nadepsán „Kristoph Guldern aus Glas zugehorigh“ a podle Wraného by to mohl být alchymista Christoph Guldern z Glatzu (Dnes polské Klodzko), o němž je zmínka v jedné listině z roku 1532.

¹⁰¹ Dnes ve Vossiově fondu v univerzitní knihovně v Leidenu. Jde o sbírku rukopisů, kterou ukořistila švédská vojska během svého tažení po Čechách a Moravě v letech 1642–1649 a již věnovala královna Kristýna po abdikaci svému oblíbenému učenci a knihovníkovi. Nejvíce rukopisů pocházelo z přepadu Pražského hradu generálem Königsmarckem 26. června 1648, kde byla v téže době – paradoxně z důvodu větší bezpečnosti – uložena také rožmberská knihovna.

¹⁰² V Březanově katalogu je kniha uvedena v oddílu Medicína na fol. 1194. Viz Lenka Veselá, *Knihy na dvoře Rožmberků*, s. 192.

¹⁰³ Historik chemie Otakar Zachar, který věnoval dílu Bavora Rodovského velkou pozornost, z tohoto rukopisu publikoval Bavorův překlad středověkého alchymického traktátu *Jitřní záře* (*Aurora consurgens*, Praha 1909) a překlad spisu Laurentia Ventury *O způsobu přístrojení kamene filosofického* (Kladno 1907).

¹⁰⁴ Vřesovec působil jako rada komorního soudu a byly mu přidělovány k vyřizování důležité státní záležitosti. Roku 1557 se podílel na jednání augšpurského sněmu o náboženském smíru, který dospěl k známému pravidlu „*cuius regio, ejus religio*“.

u císaře v nemilost, se uchýlil do ústraní zasvěceného studiu. Jeho rozsáhlá knižní sbírka, kterou daroval Menšímu Městu pražskému, se posléze stala součástí univerzitní knihovny.¹⁰⁵

Podle kronikářských záznamů Václava Březana¹⁰⁶ doporučil Václav Vřesovec Vilémovi do služby alchymistu Claudia Syrra, kterého původně sám zaměstnával. Syrrus věnoval Vřesovcovi traktát *De elixirio componendo*, jehož opis se dochoval v rukopisném sborníku alchymických textů Martina Crusia se souhrnným označením *De metallis diversis tractatus*.¹⁰⁷ Vřesovec jej v dopise Rožmberkovi roku 1576 vychválil jako zdatného odborníka.¹⁰⁸

Rožmberský archiv, nejbohatší pramen pro studium alchymie na dvorech posledních dvou představitelů rodu,¹⁰⁹ uchovává mj. poměrně ojedinělý latinský dokument, *Conditiones*, „Podmínky“, na jejichž základě Syrrus do Vilémových služeb vstoupil a začal pracovat ve Vilémově pražském laboratoriu v Rožmberském paláci na Pražském hradě. Tento text je dokladem smlouvy, na jejímž základě byli alchymisté často najímáni a která mohla konkrétně vymezovat podmínky, za nichž budou pracovat. Právě nedodržení smlouvy, obvykle neschopnost uměle vyrobit zlato, pak bylo důvodem k postihu alchymisty.¹¹⁰

Ve sbírce alchymických rukopisů české provenience Isaaca Vossia, dnes v Univerzitní knihovně v Leidenu, se dochoval Syrrův rukopis *De principiis ordinum metaphisicorum*, věnovaný Vilémovi z Rožmberka.¹¹¹ Jde o teoretické, ale částečně i praktické pojednání, které dokazuje vysokou úroveň Syrrových alchymických

¹⁰⁵ Viz Robert J. W. Evans, *Rudolf II. a jeho svět. Mýslení a kultura ve střední Evropě 1576–1612*, Mladá fronta, Praha 1997, s. 259, pozn. 3. Vřesovcova knihovna byla cenným přírůstkem, neboť se dochovala vcelku, zazděná na radnici Menšího Města pražského. Do fondu univerzitní knihovny ji coby odkázanou *ad usum publicum* koncem 18. století získal její kustod Karel Rafael Ungar.

¹⁰⁶ Václav Březan, *Životy posledních Rožmberků I*, s. 284.

¹⁰⁷ KNM sign. XI E 35.

¹⁰⁸ Cit. Otakar Zachar, *O alchymii a českých alchymistech*, s. 83–84.

¹⁰⁹ Dnes SOA Třeboň.

¹¹⁰ Tara E. Nummedal, *Alchemy and Authority in the Holy Roman Empire*, University of Chicago Press, Chicago 2007, s. 97–118.

¹¹¹ Sign. Voss. Chym. Q. 34. Viz Petrus Cornelis Boeren, *Codices Vossiani Chymici*, Universitaire Pers Leiden, Leiden 1975, s. 190. Viz Ivo Purš, „Zbytečné cennosti a cenné zbytečnosti? K povaze a osudu alchymických rukopisů Rudolfa II. v majetku královny Kristýny a Isaaca Vossia“. In: *Vzácné knihy jako švédská válečná kořist z třicetileté války. Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků 20*, Národní knihovna ČR, Praha 2008, s. 33–62. Alena Richterová, „Alchymické rukopisy ze sbírek Rudolfa II. v zahraničních knihovnách“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 249–292.

odborných znalostí. Syrrus se dovolává Gebera a poté řady dalších alchymických autorit, jakými byli Albert Veliký, Tomáš Akvinský nebo Arnald z Villanovy.¹¹² Pro posouzení úrovně Syrových alchymických znalostí je též důležité jeho vyjádření, že „magisterium je také enigmaticky tradováno hravými básníky“ – Syrovi byla známa i dobově rozšířená tematika mýtoalchymie, tedy výkladu tradiční řecké a římské mytologie jako alchymických symbolů, již později nejvíce proslavil svými díly lékař a alchymista Michael Maier.¹¹³

5. Někteří další alchymisté

Jako poslední významnou postavu, v jejíž činnosti se spojovalo lékařství s alchymií, uvedme Václava Lavína (?–1600/1602), později užívajícího též přídomek z Ottenfeldu. Lavín působil od roku 1582 jako preceptor Karla staršího ze Žerotína (1564–1636), pobýval s ním v Ženevě a pak jej provázal na cestách po západní Evropě.¹¹⁴ Od konce 80. let až do své smrti působil jako lékař v Praze, kde se stýkal s alchymickým okruhem kolem bohatého měšťana Ludvíka Korálka.¹¹⁵ Lavín byl v korespondenčním i osobním styku s mimořádně širokým a vlivným okruhem dobových paracelsiánů, již z pobytu ve Francii se např. znal s Oswaldem Crollem.¹¹⁶ Později se stal osobním lékařem obou posledních Rožmberků a pro pana Viléma též laboroval.

¹¹² Je třeba upřesnit tyto postavy. Geber, zde Pseudogeber, evropský alchymista 13./14. století, který si posloužil polatinštělou formou jména arabského alchymisty Džábira ibn Hajjána, o němž však není jisté, zda vůbec existoval. Albert Veliký a Tomáš Akvinský o alchymii psali, mnoho děl pod jejich jménem jsou však pseudoepigrafy. V plné míře to platí pro katalánského lékaře Arnalda z Villanovy (asi 1240–1311), jenž odmítal možnost transmutace kovů. Alchymické spisy pod jeho jménem jsou pseudoepigrafy (podrobný rozbor spisů těchto autorů viz Rafał T. Prinke, *Omylů svůdná zahrada*, Academia, Praha 2019, kap. 6).

¹¹³ Viz Michael Maier, *Atalanta fugiens. Prchající Atalanta neboli Nové chymické emblémy vyjadřující tajemství přírody*, Trigon, Praha 2006.

¹¹⁴ Gustav Gellner, *Životopis lékaře Borbonia a výklad jeho deníků*, Česká akademie věd a umění, Praha 1938, s. 21, pozn. 4.

¹¹⁵ Ten zemřel za nejasných okolností; dnes se soudí spíše na náhodnou otravu, mezi alchymisty nikoli vzácnou. Z násilného činu byl zprvu obviněn Michael Sendivogius, soud ho však osvobodil (Rafał T. Prinke, *Omylů svůdná zahrada*), „Nolite de me inquirere (Nechtějte se po mně ptáti): Michael Sendivogius“, in I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 317–333 (zde s. 322).

¹¹⁶ Oswald Croll, *Alchemomedicinische Briefe 1585–1597*, hrsg., übers. und erl. von Wilhelm Kühmann und Joachim Telle, F. Steiner, Stuttgart 1998, s. 193–194.

V dobové literatuře bylo značně ceněno jeho krátké pojednání *O pozemském nebi* (De coelo terrestri),¹¹⁷ které se stalo nejznámějším alchymickým traktátem českého autora.¹¹⁸

O další přírodovědné obory neprojevoval Vilém z Rožmberka zdaleka takový zájem. Významná byla podpora, kterou poskytl Adamovi Zalužanskému ze Zalužan, jemuž umožnil zkoumat byliny ve svých botanických zahradách v Českém Krumlově a v Praze. Zalužanský pak roku 1592 věnoval Vilémovi své v Praze vydané *Methodi herbariae libri tres*, čímž se trvale zapsal do dějin české botaniky.

Postavou Václava Lavína již přecházíme k zájmu o alchymii u posledního Rožmberka, tedy Petra Voka (1539–1611). Jeho podpora badatelů nebyla tak rozsáhlá, o to víc však směřovala ke špičkovým představitelům oboru. Ukazuje to dedikace krátkého, ale velice vlivného pojednání Oswalda Crolla (kol. 1560–1608) *De signaturis internis rerum*, které bylo publikováno společně s autorovým hlavním alchymicko-lékařským spisem *Basilica chymica* roku 1609. Croll v dedikaci vyzdvihuje význam svého pojetí botaniky a zdůrazňuje Vokův odborný zájem o tuto oblast.¹¹⁹ Za dedikací otiskl Vokův dopis, který mu krátce předtím poslední Rožmberk adresoval a v němž vyjadřuje náklonnost k jeho osobě a nepřímou slibuje i pomoc při financování nákladů spojených s vydáním knihy – v tom se jistě promítl i fakt, že Voka s Crollem pojila také účast na tajných politických jednáních zaměřených proti císařskému domu.¹²⁰

Druhým významným paracelsiánským spisem dedikovaným Vokovi je *Propugnaculum chymiatricae*,¹²¹ jež mu připsal císařský lékař a autor proslulého *Lexikonu*

¹¹⁷ Poprvé byl otištěn jako přídavek ve spisu: Nicolaus Niger Hapelius, *Cheiragogia Heliana de Auro philosophico*, Marburg 1612, pod názvem *Tractatus de coelo terrestri*. Znovu vyšel ve významné sbírce *Theatrum chemicum*, díl IV, Argentorati 1659, s. 288. Francouzský překlad *Traité du ciel terrestre* vyšel v Bibliothèque des philosophes chimiques, díl IV, Richebourg 1754, s. 566. Viz John Ferguson, *Bibliotheca chemica* II, Glasgow 1906, s. 11.

¹¹⁸ Srov. Jiří Michalík, „Wenceslaus Lavinius of Ottenfeld and His Earthly Heaven“, in: T. Nejeschleba – J. Michalík (ed.), *Latin Alchemical Literature of Czech Provenance*, UPOL, Olomouc 2015, s. 148–186.

¹¹⁹ Wilhelm Kühnmann – Joachim Telle (Hrsg.), *Oswaldus Crollius: De signaturis internis rerum. Die lateinische Editio princeps (1609) und die deutsche Erstübersetzung*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1996, s. 70.

¹²⁰ Viz Jaroslava Hausenblasová, „Oswald Croll and his relations to the Bohemian lands“, *Acta Comeniana* 15–16, 2002, s. 169–182. Jaroslava Hausenblasová, „Mezi lékařstvím a politikou. Působení Oswalda Crolla v českých zemích v době vlády Rudolfa II.“, in: I. Purš – V. Karpenko (ed.), *Alchymie a Rudolf II.*, s. 367–380.

¹²¹ Martin Ruland ml., *Propugnaculum chymiatricae Das ist Beantwortung und beschutzung der Alchymistischen Artzneyen...*, Jacob Apels, Leipzig 1608.

alchemiae Martin Ruland mladší (1569–1611). V dedikaci datované v Praze 1. března 1608 vystupuje Ruland jako rozhodný zastávce paracelsiánské medicíny, odmítá galénovské lékařství, ale zároveň se hlásí k Hippokratovi. Na závěr Ruland vysvětluje důvody dedikace – alchymie je podle jeho názoru vysoké umění a její protagonisté mají být podporováni a ochraňováni –, ale zazní i osobnější tón: je mu známo, „že Jeho Knížecí Milost má ve výborných, subtilních a líbezných alchymických arkánech nejen milostivé zalíbení, nýbrž také sama několik nádherných a výtečných léků nikoli bez užitku a výsledku sama upotřebila a na vlastním těle ozkoušela“.¹²²

Alchymie nalezla v 16. století šlechtické příznivce a podporovatele nejen v Čechách a ve Slezsku, ale přirozeně i na Moravě. Nejvýznamnější postava moravských stavů konce 16. a začátku 17. století, Karel starší ze Žerotína (1564–1636), měla v mládí za preceptora alchymického lékaře Václava Lavína z Ottenfeldu (asi 1550–1600/1601). Žerotín byl také v kontaktu s francouzským alchymickým lékařem Bernardem Gillem Penotem (1519–1617), jenž v 90. letech 16. století působil v Praze. O alchymii se intenzivně zajímal i další příslušník rodu Žerotínů, Karlův synovec Ladislav Velen (1579–1638), pán na Moravské Třebové, kterou za své vlády proslavil jako středisko věd a umění. Jeho alchymické zájmy jsou doloženy dedikací traktátu *Hermetis Trismegisti tractatus vere aureus de lapidis philosophici secreto in capitula septem divisus* (první vydání Leipzig 1610), který vydal holandský lékař Dominicus Gnosius,¹²³ a věnováním rukopisu italského lékaře Marka Eugenia Bonaciny *Compendiolum de praeparatione auri potabilis veri* z března roku 1616, jenž působil ve Velenových službách. Bonacinův traktát se dochoval ve dvou rukopisných variantách, které jsou obě uloženy v Knihovně Národního muzea v Praze. Rukopis sign. XI H 61¹²⁴ vznikl podle stylu ilustrací i podle písma s velkou pravděpodobností v době, kdy je datován – tedy roku 1616 –, a lze se domnívat, že jde o autograf autora věnovaný jeho mecenáši nebo o jeho soudobou kopii (obr. 10). V témže roce, kdy je datována dedikace, vyšel Bonacinův traktát i tiskem v Olomouci u Pavla Schramma.¹²⁵ Druhý

¹²² Tamtéž, [c4v]–[c5r].

¹²³ Vydání z roku 1610 je doplněno rozsáhlými komentáři a v této podobě bylo přetištěno ve sbírce *Theatrum chemicum, praecipuos tractatus de chemiae et lapidis philosophici antiquitate, veritate, iure, praestantia et operationibus continens* (1613), IV, s. 666–797; ve vydání této sbírky z roku 1659 v tomtéž svazku na s. 587–705.

¹²⁴ Rukopis je napsán kaligrafickou humanistickou kurzivou na papíru a čítá 70 ff. Vazba je pozdně barokní z 18. století, kožená a zdobená zlaceným slepotiskem. Viz Pavel Brodský, *Katalog iluminovaných rukopisů Knihovny Národního muzea v Praze. Catalogue of the illuminated manuscripts of the Library of the National Museum*, KLP, Praha 2000, Nr. Kat. 80.

¹²⁵ Rozsah [24], 110 s.; 12°. NK ČR, sign. 49 G 145.

rukopis Bonacinova traktátu pocházející z 18. století (sign. XI C 42) je pravděpodobně opisem jeho tištěné verze. Bonacina se zabýval výrobou tzv. „pitného zlata“ (*aurum potabile*), alchymického léku, jemuž bylo na přelomu 16. a 17. století v odborné literatuře věnováno mnoho pozornosti. Šlo o substanci, která se měla vyrábět buď přímo ze zlata,¹²⁶ anebo z jiné látky označované alchymisty jako „zlato filosofů“. Někteří současní historikové spekulují, že by pitné zlato mohlo být koloidním roztokem zlata ve vodě nebo v alkoholu.¹²⁷

Summary

In the 16th and the first two decades of the following century, the highest flourish of alchemy in Czech lands is discussed from various aspects. This growth coincides with the development of mining and metallurgy of precious metals, especially silver, in Kutna Hora, and slightly later as a short “silver rush” in Erzgebirge. Deposits of gold did not play such an important role. In this field of crafts, famous experts were active, Georgius Agricola, Lazarus Ercker, authors of widely accepted works on mining and metallurgy. Simultaneously, there were persons active in two fields, alchemy and metallurgy, like Sebald Schwertzer.

The development of alchemy, but sciences in general, was due to Hapsburg rulers' support, the emperors Ferdinand I, Rudolf II, and archduke Ferdinand II. Their interest in these areas, including medicine, resulted in contacts with Paracelsus as documented by treatises of leading paracelsians, Adam von Bodenstein, Gerhard Dorn dedicated to the archduke. Czech alchemists also studied Paracelsus, for example Vavřinec Špán of Špánov.

Alchemy was mostly supported by aristocratic patrons, the leading was Wilhelm of Rosenberg, to a lesser extent his brother Petr Vok, the last heir of the family. One of the extraordinary works of Czech provenance is Rosarium philosophorum by Jaroš Griemiller of Třebsko, dedicated to Wilhelm. For some time Bavor the Younger Rodovský of Hustiřany worked for this aristocrat; the work of this alchemist is dealt with in detail. The worth of interests is the contract, Conditiones, of alchemist

¹²⁶ Nejčastější byly dva postupy. V prvním se kovové zlato pouze ponořovalo do vody nebo alkoholu, případně se v těchto kapalinách nažhavené zhášelo. Jde však o kov chemicky natolik inertní, že jeho rozpuštění za těchto podmínek je vyloučené. Druhou cestou bylo rozpuštění zlata v lučavce královské (směs dusičné a chlorovodíkové kyseliny) a následné přidávání dalších sloučenin, často kyseliny vinné a jejich solí s cílem získat stabilnější roztok. V každém případě jsou roztoky solí zlata toxické.

¹²⁷ Viz Claus Priesner – Karin Figala (ed.), *Lexikon alchymie a hermetických věd*, s. 52.

Claudius Syrrus with Wilhelm, one of the rare documents of agreements between alchemists and their employers. Further alchemists active at the period are briefly mentioned, Oswald Croll, Martin Ruland the Younger, or Václav Lavín of Ottenfels. Rudolfinian court is not included in this part.

Correspondence

Prof. RNDr. Vladimír Karpenko, CSc.

Katedra filosofie a dějin přírodních věd

Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova

karpenko@natur.cuni.cz

Mgr. Ivo Purš, Ph.D.

Ústav dějin umění AV ČR, v. v. i.

purs@udu.cas.cz

RECENZE A ZPRÁVY

Claus Priesner, *Dinge zwischen Himmel und Erde. Eine Kulturgeschichte des magischen Denkens*, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft: Darmstadt 2020, 419 s. ISBN 978-3-534-40382-0

Po dvanácti letech se autor vrátil k lákavému, ale náročnému tématu magie, když jeho předchozím dílem z této oblasti byl paperback *Grenzwelten. Schamanen, Magie rund Geisterseher* (Merus Verlag, Hamburg 2008, 228 str.). Nové dílo do značné míry sleduje linii tohoto prvního pokusu, ale je výrazně rozšířeno. Dělení, jakož i sled popisovaných kulturních oblastí a historických období zůstávají zachovány; i tentokrát je to sedm kapitol, ale někdy s podkapitolami.

Recenzovaná kniha je velmi širokým záběrem témat souvisejících s magií, s vírou v nadpřirozeno, která žila po věky a přiznejme, má své příznivce i dnes. Není snadné toto dílo někam zařadit – ke každé kapitole je připojen jen krátký výčet základních pramenů, tedy nikoli rozsáhlé a podrobné odkazy na řadu původních zdrojů. Můžeme tak knihu přijmout jako opravdu špičkový vědecko-populární spis stojící na dolním stupni vědecké monografie. Předpokládá se tedy čtenář spíše výše vzdělaný.